

УДК 550.3(477)(09)

П.І. Гришук, канд. геол. наук,
Г.Т. Продайвода, д-р. фіз.-мат. наук, проф.

**ПРОФЕСОР В. М. ГОЛОВЦИН – ФУНДАТОР ШКОЛИ ЕЛЕКТРОРОЗВІДКИ
В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Приведені біографічні відомості про професора, завідувача кафедри геофізичних методів пошуку і розвідки родовищ корисних копалин Київського університету – В. М. Головцина. В статті зроблено огляд його наукової та організаційної діяльності в Росії та на Україні.

Biographic information about professor, head of department of the geophysical methods of exploration and prospecting of mineral deposits in Kyiv University – V. M. Golovtsyn are described. In paper are described his scientific and organizational activity in Russia and on Ukraine.

Ім'я видатного геофізика і педагога, професора Василя Миколайовича Головцина по праву знаходиться в одному ряду з іменами А. А. Петровського, В. А. Фока, А. П. Красва, А. С. Семенова, А. І. Заборовського, які стояли біля витоків сучасної геоелектрики. Завдяки його титанічним зусиллям були розроблені основи електророзвідки на постійному струмі, зокрема, метод вертикального електричного зондування для шаруватого геологічного середовища, створені наукові і методичні засади для застосування методів електророзвідки в інженерній геології і гідрогеології, при пошуках родовищ корисних копалин.

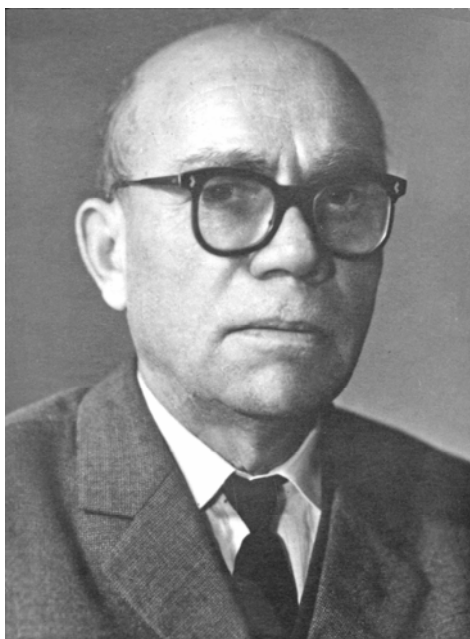

Рис. 1. В. М. Головцин (1905–1968)

Народився В. М. Головцин 20 червня 1905 р. в с. Острєцово Сретенської волості Галицького повіту Костромської губернії (зараз – Палкінський р-н Костромської обл., Росія) в сім'ї батрачки. Трудову діяльність він розпочав рано. Працював в рідному селі пасухом в сільських товариствах (1914–1918), батракував по сільському господарству і працював теслярем в приватних підрядчиків та артілях (1919–1922). У 1922 р. В. М. Головцин вступив до лав комсомолу.

Восени 1925 року Василь Миколайович одержав від Сретенського волвиконкому путівку, на навчання в Костромський робітфак, де він був студентом до 1928 року. В 1926 р. його прийняли в члени партії більшовиків.

З 1928 року Василь Миколайович навчався в Уральському гірничому інституті (м. Свердловськ, Росія). Навчання в інституті поєднував з роботою спочатку в Уралторзі, а потім – з 1930 року працює у геофізичних партіях та в Уральському науково-дослідному інституті геофізичних методів розвідки та гірничої геометрії. З 1932 по 1934 рр. – науковий співробітник Уральського філіалу АН СРСР (м. Свердловськ, Росія). Наукова і педагогічна діяльність Василя Миколайовича Головцина почалася з 1929 року. Навчаючись на останніх курсах інституту, Василь Миколайович читає лекції і в гірничому інституті з дисциплін геофізичної спеціальності [1].

В 1930 році Василь Миколайович рекомендується до наукової роботи з геофізики та до Ленінградського гірничого інституту для вивчення спеціальних дисциплін.

У квітні 1932 року Василь Миколайович закінчив Уральський (зараз Свердловський) гірничий інститут і був призначений завідувачим електрометричним сектором Уральського науково-дослідного інституту, а восени 1932 року був призначений науковим співробітником щойно організованого Уральського філіалу Академії наук СРСР.

З 1932 р. Василь Миколайович – аспірант Академії наук СРСР в м. Ленінграді. Одночасно з навчанням він працював науковим співробітником Уральського філіалу АН СРСР (з 1932 р. по 1934 р., м. Свердловськ, Росія). Після закінчення аспірантури в червні 1934 року Василя Миколайовича було призначено завідувачем кафедри геофізичних методів розвідки корисних копалин Свердловського гірничого інституту ім. В. В. Вахрушева. В листопаді 1935 р. відбувся успішний захист його кандидатської дисертації, присвяченої розробці теорії і методиці використання електричних методів при вивченні карсту.

Після захисту дисертації науково-дослідна робота Василя Миколайовича стає багатогранною. Він бере участь в розробці геофізичної методики пошуків та розвідки родовищ корисних копалин на Уралі, в Сибіру, Молдови, Криму та інших районах СРСР.

В жовтні 1940 р. В. М. Головцин захистив докторську дисертацію "Використання електророзвідки до пошуків мідноколчеданних покладів в сланцевій смузі Уралу". В 1941 р. йому було присуджено звання професора. З 1930 року по 1948 рік він працює у геофізичних організаціях на Уралі, поєднуючи науково-виробничу діяльність з навчально-педагогічною роботою в гірничому інституті. Науково-дослідна робота Василя Миколайовича завжди була спрямована на рішення завдань народного господарства країни. Багато праць Василя Миколайовича присвячено узагальненню досвіду геофізичних робіт на Уралі, в Сибіру та на Україні.

Рис. 2. Перший випуск геофізиків з викладачами біля першого приміщення геологічного факультету (1949 р.) Зліва-направо: Т. А. Гончарова, В. А. Тарашанський, А. П. Барабанова, Л. П. Пелипас, Є. Г. Коровніченко, інж. Р. Й. Андреєва, проф. В. М. Головцин, Т. С. Лебедєв, О. Є. Клименко, А. М. Ушакова, Л. Л. Ковальчук, Г. Й. Лерман, К. А. Болюбах і Г. Ю. Козубська.

У 1948 році Міністерством вищої освіти СРСР Василя Миколайовича було переведено до м. Києва, де він став завідувачем кафедри геофізичних методів пошуків та розвідки родовищ корисних копалин у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Тут В. М. Головцин змінив на цій посаді І. А. Балабушевича, котрий перейшов працювати до Інституту геологічних наук Академії наук України. В. М. Головцин з великою енергією приступив до розбудови лабораторної бази кафедри. За його клопотанням спеціальною Постановою Ради Міністрів СРСР кафедрі безкоштовно передано значну кількість сучасної на той час геофізичної апаратури та обладнання. Якщо врахувати, що кафедрі були також надані приміщення в ційно відбудованій частині головного корпусу університету, то можна вважати, що одна із суттєвих проблем успішної роботи кафедри, а саме – проблема матеріального забезпечення, була практично розв'язана. Але на той час існувала і інша, не менш важлива проблема – проблема викладацьких кадрів.

У 1949 р. на геологічному факультеті Київського університету відбувся перший випуск 12-ти геологів-геофізиків. Випускники цього року – Є. Г. Коровніченко та А. М. Ушакова – були залишені для викладацької діяльності на кафедрі. Так почав створюватися молодий викладацький колектив [2], який поповнювався кращими випускниками університету.

Рис. 3. В. М. Головцин на захисті курсових робіт

У подальші роки на кафедрі розпочався прийом до аспірантури за спеціальністю "Геофізичні методи пошуків і розвідки родовищ корисних копалин". Після закінчення аспірантури випускники 1950–1951 рр. М. Ф. Скопиченко, К. О. Гура та Є. І. Антонюк пройшли за конкурсом на посади асистентів кафедри. До речі, ще перебуваючи в аспірантурі вони брали участь у навчальному процесі. Все це привело до того, що вже у 1953 році проблема викладацьких кадрів була практично розв'язана. Таким чином, курс на підготовку власних викладацьких кадрів, взятий В. М. Головциним, повністю себе виправдав. Майже всі нинішні викладачі та співробітники кафедри були її вихованцями.

З 25 січня 1952 року наказом ректора університету професора В. М. Головцина призначено також виконуючим обов'язки директора Астрономічної обсерваторії (АО).

З 16 травня 1952 р. до складу АО зараховано канд. геолого-мінералогічних наук І. А. Балабушевича на посаду зав. відділом сейсмології, а 21 липня відділ сейсмології АО реорганізовано у відділ геофізики. Штатними співробітниками відділу були м.н.с. обсерваторії М. Ю. Зельдіна і два аспіранти геофізики університету. Відділ займався вивченням гравітаційного та магнітного полів України, їх фізичною інтерпретацією, підтримував тісний зв'язок з різними виробничими організаціями геофізичного профілю.

Відділ під керівництвом проф. В. М. Головцина приступив до складення високоточної гравітаційної і магнітної карт України і прилеглих територій в масштабі 1:750 000 та геологічного тлумачення фізичних полів. Був розроблений фізико-математичний апарат для інтерпретації гравітаційних і магнітних полів, узагальнені існуючі розв'язки прямої і оберненої задач гравітаційного і магнітного поля по W_{xz} для тіл простої форми та складено гравітаційну карту України в масштабі 1:750 000 за станом вивченості гравітаційного поля на 1 січня 1953 р.

Проіснував відділ майже три роки (аспіранти закінчили навчання, М. Ю. Зельдіна перейшла на іншу роботу) і 7 травня 1955 р. І. А. Балабушевича звільнено у зв'язку з ліквідацією відділу геофізики [3].

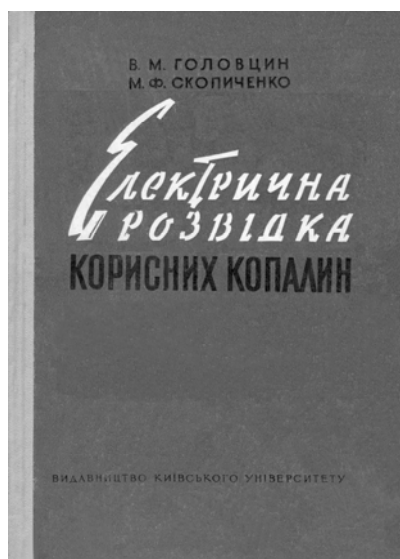

Рис. 4. Перший україномовний підручник з електророзвідки (1961)

В. М. Головцин читав на кафедрі курс "Електророзвідка", а в науковому плані, в основному, займався питаннями електророзвідки на постійному струмі. Він уперше в світовій практиці використав електророзвідку для вивчення карсту. В роки війни успішно провів геофізичні роботи з пошуків бокситів. Значну роль відіграли його науково-методичні розробки з питань вивчення карсту методами електророзвідки, а також методики інтерпретації електричних зондувань. Під його керівництвом здійснюються дослідження геологічної будови окремих ділянок Українського щита, Криму, Причорноморської западини. Він був автором понад 70 наукових та науково-методичних робіт, на яких виховувалось багато поколінь геофізиків-електророзвідувальників, як наприклад, "Применение геоэлектрических исследований к решению основных проблем карста Горного Крыма" (співавтори Б. М. Смольников, В. Н. Дублянський, Б. Н. Іванов). У 1961 р. разом з доц. М. Ф. Скопінченком він видає перший в Україні підручник українською мовою "Електрична розвідка корисних копалин", яким широко користувалися студенти 60–70-х років. Крім того, він є автором підручника з інтерпретації електричних зондувань.

Рис. 5. В. М. Головцин на вченій раді геологічного факультету

В. М. Головцин працював завідувачем кафедри геофізики Київського університету до 1961 р., коли на цій посаді замінив його учень – М. Ф. Скопінченко.

Проф. В. М. Головцин серйозно займався і організацією наукових досліджень. Зокрема, він активно підтримував створення 23 грудня 1960 р. Інституту геофізики, де з 1961 р. очолив відділ електрометрії [4]. 13 червня 1961 р. затверджено до друку "Геофізичний збірник" № 1. В. М. Головцин увійшов до складу редакційної колегії збірки, видання котрої відбулося у 1962 р.

В цей час проф. В. М. Головциним теоретично обґрунтовані і практично реалізовані методи інтерпретації електророзвідувальних досліджень природних електричних полів, вертикального електричного зондування та електропрофілювання [5].

Рис. 6. Проф. В. М. Головцин – керівник Комплексної геофізичної лабораторії (1963 – 1968)

В 1963 році в Інституті створено Комплексну геофізичну обсерваторію (КГО), яку очолив професор В. Н. Головцин. В задачі КГО входило вивчення варіацій геомагнітного, геоелектричного і гравітаційного полів, стану іоносфери і сейсмічності України. У 1968 році В. М. Головцин повертається до Київського державного університету, де він працював до останніх днів свого життя. В 1964 р. у складі Комплексної геофізичної обсерваторії ним були організовані дві неструктурні лабораторії: 1) магнітно-телурична на чолі канд. фіз.-мат. наук І. І. Рокітянським та 2) космічних променів і ядерної геофізики, котру очолив канд. техн. наук І. А. Козачок.

В. М. Головцин вів велику науково-організаційну та виховну роботу. Він активну брав участь у всесоюзних та республіканських конференціях, радах, семінарах колишнього СРСР [6].

В останні роки Василь Миколайович був членом вчених рад Інститутів геофізики і геологічних наук АН УРСР, а також Київського університету. Виступав з лекціями і доповідями, багато уваги приділяв пропаганді наукових знань. Він проводив велику роботу по рецензуванню, експертизі і редагуванню монографій, статей, проектів і звітів. Василь Миколайович керував підготовкою аспірантів і здобувачів, часто виступав опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій. Беручи активну участь в суспільному житті, він багато раз обирався до керівних органів партійних і суспільних організацій.

Професора В. М. Головцина завжди любили студенти. Він умів жваво та дохідливо, цікаво і захоплююче розповідати про найскладніші і, здавалося б, прозаїчні речі. Його видані курси лекцій і підручники з електророзвідки стали фундаментальними роботами, по яких вчилися і вчать молоді геофізики.

Зустріч випускників (геологи-геофізики, випуск 1951 р.) та викладачів Київському університету (1961 р.). Зліва-направо:
Перший ряд: Ж. Я. Ткаченко, М. К. Камінська, В. М. Головцин, Т. В. Крашеніннікова, Г. Заміська; другий ряд:
Ю. В. Шнапер, Г. С. Мочалова, П. Л. Марченко, О. Д. Корнет, А. Куліковський, Є. І. Антонюк; третій ряд: М. В. Старинський,
В. Г. Смірнов, М. Соболева, Ш.Ш. Шмарьян-Шостак, М. М. Комська, М. П. Лисенко; четвертий ряд: В. І. Шаповал,
Л. І. Орап, А. І. Ельберт, М. І. Шадура та В. П. Кривуша

Скромність, поважне відношення до всіх, хто оточував його, доброзичливість і доброта були відмінними рисами вдачі Василя Миколайовича. Енергія, виняткова пам'ять і великі лекторські дарування здобули йому любов молоді, талановитим вихователем якої він був протягом більше тридцяти років. Сотні молодих фахівців, понад тридцять кандидатів і п'ять докторів наук – підсумок його невтомної педагогічної діяльності, котра уміло поєднувалася з науковими дослідженнями і великою суспільною роботою.

За довголітню та бездоганну педагогічну, наукову, та суспільну діяльність Василя Миколайовича Головцина було удостоєно декількох урядових нагород. Його було нагороджено медалями "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." (1945), "За трудову доблесть" (1948), орденом "Трудового Червоного прапора" (1953), значком відмінника вугільної промисловості СРСР та іншими грамотами і преміями.

Помер проф. В. М. Головцин 22 жовтня 1968 р.

В пам'яті сучасників Василь Миколайович запам'ятався людиною високих душевних якостей, відомим дослідником-геофізиком, гарним організатором і видним педагогом.

Діяльність В. М. Головцина для розвитку геофізичної освіти і науки на Україні є надзвичайно плідною. Він виховав плеяду справжніх геофізиків, які продовжують наукову діяльність і нині.

Враховуючи внесок В. М. Головцина у становлення геофізичної спеціальності у Київському університеті його пам'яті присвячено VI Міжнародну конференцію "Моніторинг небезпечних геологічних процесів та екологічного стану середовища" (Київ, 2005) <http://www.geol.univ.kiev.ua/depts/geophys/ukr/conf/>.

1. М. Ф. Скопиченко Головцин В. Н. (50 лет со дня рождения) / Научные записки КДУ. Том XV, вып. 2. – 1956. с. 183 – 184. 2. *Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті* / За ред. В.Г. Молявки, О.В. Зінченка. – К.: Рада, 1999. – 328 с. 3. *Астрономічна обсерваторія Київського університету імені Тараса Шевченка. 150 років.* – К.: ВПЦ "Київський університет". – 1995. – 320. с. 4. *Вижва С. А., Гришук П. І.* До 60-річчя кафедри геофізики Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Геофизический журнал. – 2005. – Том. 27. – С. 318-327. 5. *Гутерман В. Г.* Годы становления Института геофизики НАН Украины (1961-1978) / Геофизический журнал. № 6. – 1995. с.69-71. 6. *Институт геофизики им. С.И. Субботина.* Киев "Наукова думка", 1980. с. 8-9. 7. *Память об ушедшем* (В. Н. Головцын, 20. VI.1905 –22.X.1968 гг.) / Геофизический сборник. – 1969. с. 71 –72.